

VÁGTÁZÁS ÉS POROSZKÁLÁS

Az út toposza Jókai Mór és Mészöly Miklós prózájában

BENCE ERIKA

(*Hagyomány és örökség*) Mészöly Miklós „különösen telített, gazdag, archaikusan patinás, rétegezett nyelvű és szemantikájú”¹ elbeszélésének hagyományaként *Thomka Beáta* a századforduló metaforikus-szimbolikus prózáját és a Jókai-regény „mérhetelen tapasztalati anyag”-ra² épülő feljegyzésrétegeit jelöli meg. Ez az epikus hagyomány mindenekelőtt az *út*, az *utazás*, az *úton levés* és a *kóborlás* jelentéseit mozgósító Mészöly-prózában (*Saulus, Fakó foszlányok nagy esők évadján, Sutting ezredes tündöklése, Pontos történetek útközben, Merre a csillag jár?* etc.) épül tovább, olyan tájélményt (térbeli érzékelést) örökítve át, melynek leírása a „létfelfogás pontos képrendszerét bontja ki”.³ A „cselekvő természet”-ben⁴ történő *utazás* jelentésalakító elvén túl a *Sutting ezredes tündöklése* című Mészöly-elbeszélés (kisregény?) és Jókai *A kőszívű ember fiai* című regénye között referenciális vonatkozás, 1848 szabadságharc valósága is összekapcsoló elem. A jelzett archetipikus és referenciális motívumok vizsgálata elsősorban a hagyomány Mészöly-prózában történő transzformációjára, újjászervezésének és átírásának módozataira mutat rá.

Monográfiája vonatkozó fejezetében *Szilasi László* a *Northrop Frye*-elméletekre⁵ hivatkozva fejti ki, miszerint egyes Jókai-szövegek regényként nem, vagy csak nehezen szólíthatók meg, ezért jelentéseinek feltárása érdekében célszerűbb a „mindig másra utaló olvasási lehetőség kihasználása”⁶, azaz a *románc* (epikus románc, románcos történet) és a *novel* (regény) műfaji sajátosságait szembeállítva; regényes, illetve románcos szálát különválasztva értelmezni a szöveget. A románcot *Nagy Miklós* a mítosz, az eposz, a legenda és a mese világgépével rokonítja, mivel „közel hozza egymáshoz az égi (eszmenyi) meg a tapasztalati világot”, „lélektani őstípusok felé mutat”, „allego-

rikus jellemábrázolásával⁷ eltér a műfaj konvencióitól, annak stílusirányzatok és korszakfogalmak determinálta sajátosságaitól.

Imre László az epikai műfajok XIX. századi létformáját vizsgálva állapítja meg, miszerint a történelmi regényt „az eposzt pótolhatónak mutató (. . .) műfaj”-ként⁸ is szemügyre kell vennünk, vagyis az ilyen típusú művek értelmezésekor – még ha a műfaj funkcióit a történelmi regény csak bizonyos szegmenseiben viszi is tovább – szükségszerű az eposzra mutató olvasási stratégia. *A kőszívű ember fiaira* mint az így érthető művek egyik mintájára mutat rá a Jókai-opusban és a XIX. századi regényírásban. *Hősepekai elemeit, mitológiai utalásrendszerét és transzcendens világgképét* jelöli meg mint legfőbb eposzi vonásokat.

A két regény, *A kőszívű ember fiai* és a *Sutting ezredes tündöklése* létfelfogást kibontó képrendszerének azonos motívumait, az *útképzeteket* követve vizsgáljuk az eposzi ihletettségu (történelmi) regény XIX., illetve XX. századi transzmutációit: az analóg tartalmakról szóló „százados” eltéréseket mutató beszédmódokat.

(*Az út*) A Jókai-regény hősepekai vonatkozásai közül Nagy Miklós többek között az olyan „nagy tömegeket hömpölygő tablok sorá”-t emeli ki, mint amilyen a „százhetvenöt (?) huszár útja a Kárpátokon át”.⁹ A szöveget alakító útleírások közül ez a (történelmi tényekkel, pl. a Lenkey-század hazatérésével is összefüggésbe hozható) „hannibáli”¹⁰ csak egy a szereplők által megtett valóságos és szimbolikus utak közül; szerkezeti szempontból a regény egyetlen fejezetét képezi. Kompozíciós értelemben azonban központi helyet foglal el: egyrészt a *szigethazába*¹¹ való megtérés útját jelöli, másrészt a fő (vagyis a forradalmi) események láncolata veszi vele kezdetét.

Baradlay Richárd útja nemcsak a száz évvel később, más szövegben formált *lovas*, *Sutting ezredes* utazásától tér el szemantikai értelemben, de Baradlay Ödön orosz sztyeppéken át vezető, nem kevésbé kalandos útja is egészen más jelentésekre mutat – nem beszélve Jenő hazatéréséről, amiről (hiszen esetében nem a valóságos, hanem a lélektanilag bejárt út a fontosabb) csak annyit tudunk meg, hogy „a Duna folyama”¹² volt országútja.

Ödön és barátja, a segítő-kísérő, később titokzatos szerepű Leonin, számos, ám reális veszély (a tél viszontagságai, a farkascorda támadása stb.) közepette érkezik haza. Alakjának „eszményisége” annyira különbözik Richárdétól, mint amennyire a *népmese* világgképe az *eposzétól*. Ödön utazástörténetét ugyanis népmeséi, Richárdét pedig eposzi ihletettségűnek érezzük. Az anya szavára hallgató „tékozló”¹³ fiú szerepe, a bátorságát és találékonyágát sorozatosan célzó próbatételek, a személyi segítők és a különböző tárgyi rekvizitumok olyan motívumok a regényben, amelyek a népmese világból származnak. A Richárd alakította hősideál (magatartásmintáival és utalásrendszerével) ennél

archaikusabb világértésre mutat: a hadba tartó, a bátorság és élettáldozat készségével („vak bátorsággal és végelszánással”¹⁴) felvértezett, lélektani értelemben teljes (egyncmű célok és eszmények vezérelte) hősiesség megtestesítője. Épp ezen előképeknek (a heroikus hős mintájának) megfelelően: magatartása kevésbé egyedi, alakja¹⁵ egysíkúbb Ödön és főleg Jenő személyénél.

Az eposzi nagyjelenetre, vagyis a két hőrosz, Baradlay Richárd és Palvizc Ottó *Iliász*-csataképeket idéző összecsapására az isaszegi erdőben kerül sor. Párviadaluk inkább méreteiben, hősiességében hasonlít a trójai háború hőroszainak (pl. Patroklosz és Hektór, Hektór és Akhilleusz) összecsapásaira mintsem kegyetlenségében, vagy elrettentően véres mivoltában. Jókai török tárgyú történelmi regényének, az *Erdély aranykorának*¹⁶ csatajeleneteit viszont inkább ez utóbbi vonás, részletezően elborzasztó öldökléscsajelenetei rokonítják az *Iliász* analóg tartalmaival. (A kontextusos olvasás itt egészen új történelmi, illetve áltörténelmi regényeket von be az értelmezés vonatkörébe, így a Jókai-újrírásnak¹⁷ tekintett *Dzsigerdilent*¹⁸, *Háy János* művét, vagy *Darvasi László* változatos halálnemekben bővelkedő regényét, *A könnymutatványosok legendáját*.¹⁹

A homéroszi eposzok világára reflektál az a módszer is, ahogy az ellenkező oldalon áll, de hősiességük mértékében egyenértékű harcosok-héroszok folytonos és eleve elrendeltetett²⁰ szembenállását jeleníti meg a Jókai-regény. A nemzet sorsát megpecsételő nagy harcban, követve-keresve egymást vívják személyes, kis harcukat, amely a fölébük emelkedő nagy eszmék (császárhűség kontra hazaszeretet) jelentőségéből következően allegorikus értelművé fokozódik: a haladás és a maradiság mérkőzik egymással általuk.

A transzcendens világkép és a *lélektani őstípusok*at megjelenítő jellemábrázolás mellett Baradlay Richárd útjának számos más hősepikai vonatkozása is van: pl. ahogy az *elemek* (tűz-víz), vagy ahogy az *isteni gondviselés* és az *ördögi erő* avatkozik sorsukba. De ezeknél rejtettebb, *utalásszerű mozzanatok* is mitikus jelentőségűvé avatják az utazást: az előttük álló zordon Kárpátok Atlasz legyőzhetetlen isten-képére mutat, a „széles, sötét folyamtükör” (a Duna) a rajta átkelő lovasokkal „egy ezüst szegélyű óriáskígyó”²¹ képét idézi fel, a nap „tűzveres hegyként”²² kel fel, a tájra ereszkedő köd pedig a *világtenger* ősképeit jeleníti meg. „Amerre a szem ellát, egy hullámzó óceánt lát, a földön fekvő köd óceánját, mely hófehéren, tornyos habokkal a tengert utánozza.”²³ A felhő „országoló” kódalakként („Mit kerestek az én országomban?”²⁴) fogadja a menekülőket stb. A Phlegeton és a Sztüksz folyók szerepeltetése egy hasonlatban nemcsak a hasonlított, az útjukba eső mocsár, de a küzdelem pokoli mivoltára is vonatkozik, mint ahogy tűz elől a hegycsúcsra kapaszkodó katonák erőfeszítése is „titáni égostromlás”²⁵-ként reflektál a mítoszok világára. A Kárpátokon keresztül vezető út történései végig a *világosság* és a *sötétség*

paraleljei között bontakoznak ki: „Sötét van; aki másra gondolta magát, elmaradhat, visszatérhet. Hanem ha egyszer a nap feljön, akkor azután, aki odáig velem jött, az készen legyen rá, hogy a csatatér törvénye alatt áll . . .”²⁶; Virradatkor teszik le esküjüket a huszárok, „sápadt reggelfény és tűzvillanások mellett”²⁷, később „korán beálló őszi éjborongás”²⁸ rejti el őket üldözőik elől stb.

A kollektív értékek (bajtársiasság-csapatszellem-nemzethűség) vezérelte (a szó eredeti értelmében elképzelt) hős, Baradlay Richárd, „*belovagol*” a forradalomba. Mozgásának dinamikáját a *vágta* jelöli. A nemzeti hadsereget reprezentáló *csapat* élén, a hős szerepét formálva tart a nemzeti eszményektől *idegen* városból haza, az *otthonosság* térjelei közé.

„A múlt század egyik forradalmi változásokkal teljes nyárutóján érkezett Sutting ezredes Szegzárdra”²⁹ – hangzik a *Sutting ezredes tündöklése* első mondata, hogy a záró szövegegység utalásai („ . . . hajnalban már Szegzárdon kell lennie”, „Ez volt az első hűvösebb nyári éjszaka, mióta az Ondava völgyén leereszkedett, és hazai földre lépett”³⁰) nyomatékosítsák a – miként az első és az utolsó mondat közti szövegtérből kifejlük – folytonos utazásának, kóborlásának, „csendes poroszkálásának”³¹ ideiglenes érkezését, a *pillanatnyi megérkezés* jelentését. Az ezredes a *lélektani őstípus* és az *allegorikus jellem* attribútumait egyesítve magában a hős-értés mitologikus fogalomkörén belül is újraírja a Jókai-hős képét. Amennyiben *A köszívű ember fiai* az *Iliász* hőszöveg fogalmát mozgósítja, Sutting ezredes útja inkább *odüsszeuszi*, annak világkép-változásait is követi: a konkrét meghódításának vágya helyett ismeretlen/kiismerhetetlen végcél, bizonytalan kimenetel és lezáratlanság jellemzi. Ahogy Odüsszeusz ismét útra kel, úgy Sutting ezredes bármilyen térkoordináták közötti (Lemberg környékén Crescence-nál, Bogviszlón, Töttös Ádám lómészáros sátrában Szekzárd határában) időzése is átmeneti. Az ezredes *magányos* lovasként végiglovagol Európán, *poroszkálva* teszi meg az utat, miközben „sorsdöntő vérengzések mellett lovagol el”.³² A történelem folyamába avatkozó nagyformátumú hős helyett a *titokzatos tanú* jelentését hordozza magában személye: „Európa kevés ütközetet, csetepatét ismert, ahol az ezredes fel ne bukkant volna valamilyen minőségben. Küldetés, megbízatás, titkos futárposta – a suttgó képzelet szerét ejti, hogy a valóságot szegényebb tegye.”³³ Thomka Beáta értelmezése szerint: „Forrongások és lázongások vonulnak végig a kontinensen, Sutting ezredes pedig eseményeiken, mint valami szótlán, titokzatos, a tényleges és késésben levő forradalomra várakozó tanú és stratégia, a *szent kötelesség* tudója, inkognitóban időző veterán forradalmár, vagy résztvevő idegen és örökös *utazgató*, kóbor katona.”³⁴ A Mészöly-opusban leginkább a magát *kémlelőnek* képzelgő Bartinai Bartinával (*Fakó foszlányok nagy esők évadján*) rokon szerzet; időtlenségbe vesző, kihűlt szenvedélyű szabadsághar-

cos léte, eleve elrendeltetett tanú-mivolta és a *végtelen poroszkálás* mint létforma egyaránt közelíti alakjukat. Előképek az *eltévedt lovas*, a végek mentén kőborló kuruc, a bújdosó katona: a „kőbor létezők”.³⁵

A *táj(kép)* mint jelentésalakító tényező a Mészöly-szövegnek is sajátossága, de más természetű mint a Jókai-regényben. Míg a XIX. századi történelmi regény térbeli motívumai, elsősorban a Kárpátokon nyújtotta táj-jelenségek, *szimbolikus* tartalmakat közvetítenek, nagy és közösségi jelképekre utalnak, Sutting ezredes vonulása Galíciától a Dél-Dunántúlig, az út során létrejövő térbeli élmény, a létről szóló *metaforikus* beszéd alapja: „Végre is a pusztulás egyetemes és folytonos. De mégis van benne szelídség, ez katonásan belátható. Azok a rejtett lapulevelek például, melyek alatt egy egész világegyetem képes megélni, emlékek rétjei, kamrákba gyűjtött tölrevaló. A gond csak az, hogy a forradalom késik. Csak rejtjelesen mondom ezt, drága Crescence. Ma esti távozásom legyen a megérkezésem kezdete. Számolja végig az éveket visszafelé, és varázslat rabja lesz. A mulasztottakban meg fogja találni a jelen időt. Az erdő nyiladékan kilép a szarvas, a havas tájban megpillantja az egyetlen érte virrasztó ablakot, és elindul feléje. Ezeknek a magányosan világító ablakoknak nincs befejezhető regénye. A forradalom lappangva érik, drága Crescence. A szarvas körbejárja a házat, de még nem találja alkalmasnak a percet, hogy agancsával megkocintsa az ablaküveget, a hátsó kertben csinál magának kotorékot, és ott éjszakázik. A behavazott fákon átút a zöld levél, a mókusszem részében gerezdjére törik az őszi dió. (. . .) Távol gordonka szól, erről ne feledkezzen meg. A réteken meghasadnak a tavaszi jégvárak, és ennek zenéje van. Gondoljon a megismételhetetlen virágokra, melyek képesek rá, hogy szirmukat ne hajlítsák szét addig, amíg az erdő nyiladékában vadászó rak tüzet . . .”³⁶ Vagy: „Ha az a tavasz elkövetkezik, a madár lugasos fészkébe költ, s többé a tél sem lesz más, mint nagylelkűen engedélyezett alkalmi ruhaváltás. A győzelem kerek, mint az égbolt. A Kamarilla rókái, kihízalt gorillái mentik az irhájukat, a véres kürtöket gordonkára cserélik ki . . .”³⁷

Sutting ezredes *útja* kettős értelmű: a készülődő, „lelkileg érzékelt” forradalom irányába tart, másrészt az ismerős, újfent megelevenedő táj a gyermekkorba való képzeleti visszatérés lehetőségét is jelöli. Mindkét „útvonalt” elsősorban képzeleti tartalmak, lelki történések sorozatával azonos: az új típusú hős életéből természetszerűleg maradnak ki a látványos csatajelenetek, a gigászi küzdelem erőviszonyai. Höchstadtnál kilőtt lovának halálos, léten túli vágója a jelképek, csodák és jóslatok irányába tereli létről való gondolkodásának menetét, mintsem a hőrosziaság tartalmait keresné és találná meg e csatajelenetben. Az általa – gyerekek szórakoztatására – fatörzshöz forrasztott fazék képe pedig a hősiesség-férfiasság tartalmainak degradálódását, magatartásmintáinak kimerülését jelzik.

(*A narrátor hangja*) Jókai a Kárpátokon át vezető út leírását a „megtalált tanú” feljegyzéseire való hivatkozásokkal hitelesíti. Az eseményeken belüli nézőpont a résztvevő, a történéseket átélt elbeszélő elragadtatott hangjával analóg. Nyelve az *ódai* műfajok kelléktárából építkezik: magasztos, komoran ünnepélyes. Sutting ezredest, a sorsdöntő ütközetek, vérengzések és leszámolások mellett „ellovagló” hőst természetszerűleg csak egy kívülálló, szemlélődő mesélő kísérheti. A világra vetülő tekintet szélesebb látóköre azonban új megismerésekkel gazdagítja világértését. Monológjai olyan jelenségekről tesznek említést, amelyek csak egy, az eseményekbe *betekintő*, a történések logikáját vizsgáló és megérteni igyekvő ember észrevételei lehetnek. Baradlay Richárd az otthonosan ismerős világ lezárható történéseinek (forradalmainak) hőse, míg az idegenségből idegenségbe poroszkáló Sutting tapasztalatai a pusztulás egyetemességéről és folytonosságáról szólnak: hangja borongós, *elégikus*. A Sutting-féle világlátást közvetítő elbeszélés magán viseli ennek az új típusú világértésnek a jeleit: „az egykori csodálatosságok” semmivé válásáról, „újmódi jelképek”-ről szól; pl. évszakjelképei a ciklikus ismétlődés újkori felfogására (is) utalnak.

A – Mészöly-mű narrációjának aktuális idejében – „múlt századi” forradalom nemcsak a társadalmi-politikai konvenciók területén, de az emberi magatartásminták szintjén is korszakváltást eredményezett. Ezért a Jókai-regény és a Mészöly-elbeszélés nemcsak keletkezésük időpontja, a több mint egy évszázados keletkeztörténeti eltérés, a rálátás távlata és a megváltozott irodalmi beszédmódok, kifejezőeszközök okán szól *másként* analóg tartalmakról, de hősválasztásuk különbözősége miatt is. Amíg Jókai a hősiesség-haza-fiasság régebbi ideálját formázza meg Baradlay Richárdban, addig a *Sutting ezredes tündöklése* a '48 teremtette új típusú forradalmár világértését közvetíti számunkra.

JEGYZETEK

¹ Thomka Beáta: *Mészöly Miklós*. Pozsony, 1995, 74.

² I. m., 41.

³ I. m., 75.

⁴ Szilasi László: „Oda alant lakik, aki azt mozgatja” (Jókai Mór Szegény gazdagok című regényének románcos olvasata) = *Sz. L. A selyembubó és a „boncsolókés”*. Szeged, 2000, 120.

⁵ Frye, Northrop: *Anatomy of Criticism*. Princerton, 1973

⁶ Szilasi László, i. m., 117.

⁷ Nagy Miklós: *Jókai Mór*. Bp., 1999, 116–117.

- ⁸ Imre László: A reciprocitás mint a műfaji hierarchia módosulásának tünete (Eposz és történelmi regény) = I. L. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, 1996, 148.
- ⁹ Nagy Miklós: A kőszívű ember fiai, i. m., 73.; A kérdőjel [?] a huszárok létszámára vonatkozik, Jókainál ugyanis kétszázhusz: „Nem nézek hátra, nem számolom meg, hányan jönnek velem abból a kétszázhuszból, akiből a század állt még tegnap este.” (244.) „Az őrmesterek számba veszik a legénységet. »Kétszázhusz!«” (245.)
- ¹⁰ Még a recepció használta jelzők is az eposziság, a legendákra való reflektáltság tényét nyomtatékosítják. A „hannibáli” jelző egyébként egy Nagy Miklós-idézetben fordul elő Imre László jelölt korszakmonográfiájának vonatkozó részletében (I. L. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, 148.) Imre Nagy Miklós *Virrasztók* című 1987-es kötetének Jókai-fejezetéből idéz. Ugyanazon szövegrész Nagy 1999-es Jókai-monográfiájában jelző nélkül szerepel. I. m., 73.
- ¹¹ Az Otthon és a Haza fogalmi rokonaként, szinonimájaként emlegetett Sziget-motívumról mint óselményről Jókai regényírásában Nagy Miklós jelölt monográfiájában találkozhatni. N. M. *Az arany ember*, uo., 86.
- ¹² Jókai Mór: *A kőszívű emberi fiai*. 1980, 243.
- ¹³ Az anya levele Ödönt egy titkos szórakozóhelyen éri utol: „a tékozló” az eszményi szerelem és hűség értékrendjétől eltávolodóra és ezen értékekhez való visszatérőre utal a tanulmány szövegében.
- ¹⁴ J. M., i. m., 246.
- ¹⁵ „Richard nem tudatos fő, léhaságait, könnyelműsködését egymás után leveti szerelme és hazafias érzése hatására. Mintha ő lenne a narrátor kedvence . . .” Nagy Miklós, i. m., 75.
- ¹⁶ 1851-ben írta és a *Török világ Magyarországon (1852–1853)* című regényével képez dilógiát.
- ¹⁷ Háy János *Dzsigerdilenje*, többek között éppen ezzel a Jókai-hagyománnyal létesít párbeszédet. Bár a dialogikus jelleg poétikai mozzanatainak behatóbb vizsgálata mindeddig nem valósult meg, az értelmezések többségében kiemelt szerepű az a megfigyelés, amelynek alapján Jókai újraolvasásának lehetőségével kapcsolódik össze a Háy-opus interpretációja. Török Lajos: *A történelem félreolvasása. Jókai Mór: Erdély aranykora = Romanika: világkép, művészet, irodalom*. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály–Hajdu Péter, Bp., 2001
- ¹⁸ Háy János: *Dzsigerdilen. A szív gyönyörűsége*. Bp., 1996
- ¹⁹ Darvasi László: *A könnyemutatványosok legendája*. Bp., 1998
- ²⁰ Palviz Ottó folyamatosan keresi, üldözi és felszólítja Baradlay Richárdot a sorsdöntő viadalra, mint ahogy a trójai háború hősei, Akhilleusz és Patroklosz előtt is ismeretes saját végzetük, és közreműködnek beteljesülésében.
- ²¹ J. M., i. m., 245.
- ²² I. m., 246.
- ²³ Uo., 259.
- ²⁴ Uo., 263.
- ²⁵ Uo., 265.
- ²⁶ Uo., 244.

²⁷ Uo., 246.

²⁸ Uo., 247.

²⁹ Mészöly Miklós: Sutting ezredes tündöklése = M. M.: *Volt egyszer egy Közép-Európa*. Bp., 1989, 35–58.

³⁰ M. M., i. m., 58.

³¹ I. m., 56.

³² I. m., 36.

³³ Uo.

³⁴ Thomka Beáta, i. m., 73.

³⁵ Mészöly Miklós, i. m., 51.

³⁶ I. m., 38–39.

³⁷ I. m., 43.